

AD FONTES!

DOI:10.33608/0236-1477.2020.05.61-74

УДК [821.161.2Т.Шевченко:316.473/.477]:32(470) «18»

Роксана ХАРЧУК, кандидат філологічних наук, доцент,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
e-mail: roxana-b@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

СПРИЙНЯТТЯ ШЕВЧЕНКА В МАЛОРОСІЙСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ XIX СТ.

У статті здійснено спробу диференційовано розглянути малоросійський дискурс у сприйнятті Шевченкової творчості на матеріалі джерел особистого походження, на прикладі публічної полеміки довкола питання українофільства й української мови включно з донесеннями до III відділення на цю тему. Визначено такий спектр малоросійського дискурсу в потрактуванні доробку Шевченка: амбівалентне ставлення, спроба поєднати повагу до поета з лояльністю до російського імператора й імперії, гостро негативне і зневажливе намагання відокремити Шевченка від українофільства, української мови й літератури, розуміння Шевченка як предтечі українофільства. Присутність імені поета в донесеннях до III відділення свідчить, що його ім'я, як і питання української мови, культури чи освіти, російські імперські структури традиційно переносили в площину політичну, остерегаючись розвитку українського сепаратизму.

Ключові слова: спектр сприйняття, малоросійське середовище, українофільство, листування, спогади, щоденник, полеміка, донесення.

Проблема малоросійства була чи не центральною в публіцистиці і Д. Донцова, і М. Хвильового; її порушував В. Липинський, а в часи Незалежності чи не найбільшу увагу цій темі приділив М. Рябчук. Першим, хто помітив

Цитування: Харчук Роксана. Сприйняття Шевченка в малоросійському середовищі XIX ст. Слово і Час. 2020. № 5 (713). С. 61—74. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.05.61-74>

явище малоросійства й висміяв його головну рису — комплекс меншовартості — був Шевченко. У посланні «Панове субскрибенти!» поет зауважив, що в Україні ще чимало таких паничів, «що соромились своєю благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнко-въ) і надрюковать в мужицькій книжці» [21:5, 202]. Найзагальніше малоросійство можна окреслити як місцевий патріотизм українця (малороса), що в культурно-політичному аспекті ідентифікує себе з Російською імперією. На мою думку, досі в науці недостатньо висвітлено негативне, амбівалентне чи спровоковане сприйняття творчості класика як в імперському, так і в малоросійському середовищах.

Після 1991 р. малоросійський дискурс у рецепції Шевченка, української мови й літератури почав аналізувати Ю. Барабаш. Відштовхуючись від розуміння малоросійства, яке запропонував Є. Маланюк, цей літературознавець наголосив на тому, що йдеться про суспільно-психологічний феномен, котрий зводиться до російського шовінізму, обтяженого комплексом меншовартості, коли людина демонстративно виявляє презирство до всього українського і позірну прихильність до всього великоросійського [1, 116]. У плані малоросійства Ю. Барабаш потрактував рецепцію постаті Шевченка російським письменником українського походження І. Кулжинським у брошурі «О зарождающейся, так называемой, малороссийской литературе» (1863), де поета названо обдарованим «самоуком», надмірно захваленим рідним середовищем [1, 118]. Не залишилися поза увагою українських дослідників і спогади П. Мартоса, дідича, коштом якого було видано «Кобзар» 1840 р. А вже він містифікував біографію мистця, перетворивши її на «мішанину брехні з анекдотами» [14, 5]. Досить докладно в українському літературознавстві розглянуто рецепцію В. Аскоченського, котрий трактував доробок поета винятково на народнопоетичній основі, без усталеної ідеології. М. Зеров наголошував на тому, що ця оцінка іншою бути й не могла, бо належала консерваторові й інтелігентові-різничинцю 1850—1860 рр. [4, 808]. Водночас російський прозаїк та історик В. Аскоченський формувався як особистість у Воронежській семінарії та Київській духовній академії, що дає підстави залучити його до малоросійського дискурсу.

У цій статті я намагатимусь показати малоросійський дискурс у сприйнятті Шевченка як явище диференційоване, що його артикулювали освічені малороси обох статей у приватних документах: листуванні, спогадах, щоденнику й публічній полеміці довкола питання українофільства й української мови у другій половині XIX ст. з донесеннями до III відділення включно. Очевидно, що малоросійський дискурс у рецепції Шевченка впливав із засад невизнання окремості української мови й перспектив розвитку української літератури, культури, відповідно й

українців як нації, що почала формуватися. З огляду на це Шевченка в малоросійському середовищі прийнято було трактувати як талановитого, але архаїчного й етнографічного мистця або й мистця, що взагалі не ототожнювався з українською мовою й літературою. Малоросійське сприйняття при цьому зливалося з імперським, яке найвиразніше артикулював В. Белінський.

Амбівалентну згадку про творчість Шевченка зустрічаємо в композитора-аматора й чиновника Київського генерал-губернаторства П. Селецького, з яким поет був знайомий особисто. У часі їхньої зустрічі 1844 р. в маєтку Репніних виникла ідея спільно написати оперу про Мазепу, однак майбутні співавтори зразу розійшлися в питанні мови лібрето й потрактуванні особи гетьмана. П. Селецький наполягав на російській мові й на зрадництві Мазепи, хоча, за власними словами, фанатом Петра ніколи не був. Шевченко ж таку можливість відкинув, тож задум так і не реалізувався. При цьому П. Селецький і через багато років не стримався від обурення з приводу опери українською мовою, уважаючи за можливе писати оперу мовою загальнодоступною, «а не какою нібудь Наталку Полтавку» [3, 622]. Композитор-аматор подав малосимпатичний портрет поета, в якому відчувається упередженість обсерватора до портретованого. Останній постає вайлуватим, незграбним, нечесаним, немитим, недбало одягненим, рябим, недурні очі його теж насторожують — вони каламутні. Спогадник узагальнив, що «наружність Тараса Шевченки далеко не изящная» [3, 620]. П. Селецький дав оцінку не тільки зовнішності Шевченка, а і його мистецькій та поетичній творчості:

Как живописец он мало известен: рисовал довольно посредственно; как поэт был замечателен чистотою малороссийского языка, плавным, мерным стихом, звучными строфами, задушевным чувством, мягкою сердечностью; его Кобзарь, в особенности его Катерина может считаться одним из лучших произведений в этом роде. Но в Гайдамаках Шевченке не доставало священного огня, проявления страсти, широкой кисти, увлекательного действия, характеризующих историческую драму [3, 620].

Таке сприйняття виразно амбівалентне. З одного боку, П. Селецький артикулював позитивну оцінку, яку ранній творчості Шевченка дало культурне середовище Малоросії; з другого, його оцінка «Гайдамаків» не об'єктивна. Адже пристрасть, цікавий сюжет і широта зображення в поемі, що декларує українське існування, якраз присутні. Швидше за все, П. Селецький читав твір не уважно, тому його характеристика виявилася поверховою. Спогадник повторив анекдот П. Мартоса про генерала, який начебто відмовився від свого портрета, виконаного Шевченком, унаслідок чого мистець переробив портрет на вивіску голяра, а сама ця історія стала ґрунтом для викупу поета з кріпацтва. На цих спогадах позначилася неприязнь мемуариста, який розійшовся з поетом у таких зна-

чущих питаннях, як мова й оцінка української історії. На підставі спогадів П. Селецького можна сказати, що принциповий конфлікт між українською і малоросійською ідеологіями прибічники останньої маскували анекдотами, в яких зневага до поета ототожнювалася зі зневагою до української мови.

1840 р. з «Кобзарем» познайомився засновник Галаганівської колегії, меценат Г. Галаган, який згадував у щоденнику 21 вересня 1840 р.:

Я принес с собою Кобзаря Шевченка. Пришли к нам Лаврент. Никол. (Ракович?) и Николай Иванов, и мы начали читать. Когда Закревский услышал, как я читаю по-малороссийски, то начал от радости меня обнимать. Он рассказал пресмешные анекдоты про малороссиян. После чтения мы все пошли на верх... [9, 218].

На підставі цього запису П. Филипович зробив, можливо, надто категоричний висновок про те, що «для провінціального українського панства 40-х років “Кобзар” був розвагою — поруч з “пресмешними анекдотами про малороссиян”» [19, 164]. Згаданий Г. Галаганом В. Закревський, старійшина «товариства мочемордія», як відомо, був одним із найближчих приятелів Шевченка в 1840-х роках. Загалом ліберальна родина Закревських почувалася українською, у представників її ще жевріли національні почуття, тому вони спілкувалися і з Є. Гребінкою, і зі Шевченком. Хоча ми й не маємо письмових свідчень про сприйняття членами цієї сім'ї творчості Шевченка, однак зрозуміло, що вони в багатьох моментах поділяли погляди поета, як і Яків де Бальмен, котрий разом із М. Башиловим відтворив польською транслітерацією «Кобзар» 1840 р., поеми «Гайдамаки» й «Гамалія». Троє братів Закревських: Платон, Михайло й Віктор, військові у відставці, були досить освіченими людьми. Над ними 1848 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, було встановлено поліцейний нагляд; їх, а ще брата Якова де Бальмена Сергія, не в останню чергу через близькість до Шевченка, возили до Петербурга разом із паперами після доносу предводителя пирятинського дворянства Д. Селецького. Останній долучив до змовників ще й Софію Закревську, на яку нагляд не поширювався. Що їм інкримінували? 1848 р. на вечірці у старій поміщиці Волховської, бали якої відвідував також Шевченко, Михайло Закревський підняв тост: «Да здравствует Французская республика!». Брат Віктор вигукнув: «Ура!» Одначе присутні зашикали, дехто покинув вечірку. Предводитель дворянства Д. Селецький, за ним і харківський губернатор С. Кокошкін почали писати доповідні до Петербурга. Поміщиків доставили у III відділення, але згодом відпустили, звинувативши в необачних висловах. В українському інтелігентському середовищі ця історія модифікувалася. За новою версією, тост М. Закревського підкоригував офіцер Ціхонський, який начебто запропонував панам випити за майбутню українську республіку. Звичайно, такі

думки кружляли в середовищі української інтелігенції вже пізніше — у 1870—1880 рр. [див.: 6]. Як бачимо, ані П. Селецький, ані Г. Галаган не висловлювали захоплення творчістю поета. Для Г. Галагана вершинним твором українського письменства лишалася «Енеїда», про що й свідчить запис від 7 жовтня 1840 р.: «Исполненный духом украинской национальности, я трепетал от радости при виде, как парубки и діучата (так у публікації — через *y*. — *P. X.*) (sic) отплясывали <...>. Притом я читаю Энеиду Котляревского, где так чист и верен наш язык» [9, 218]. Г. Галаган на відміну від П. Селецького знав і позацензурну творчість Шевченка. Він спілкувався з поетом після його повернення із заслання в Петербурзі, а після смерті мистця обертався в середовищі українофілів. Однак у листі до дружини (К. Галаган) від 26 лютого 1883 р., маскуючи свій страх й ототожнюючи українофільство з лояльністю до імперії, писав:

Вчера утром совершена была почитателями Шевченко панихида (в день его смерти) в Казанском соборе, и я получил анонимное заявление в вежливой форме о том, что эти почитатели надеются, что я «почту память знаменитого моего земляка». Я очень почитаю Шевченко, т. е. его бессмертные произведения, но, разумеется, не пошел, и, пожалуй, эти господа никак не захотят и не смогут понять, почему я не пошел и не пойду на их манифестации. Не поймут всей нелепости своих тенденций, которые для меня антипатичны потому, что я принадлежу к последователям того стремления народного, которое именно внушило тому же Шевченко лучшие его произведения. О слепые! Или ослепленные, доколе терплю вас! Можно воскликнуть [18, 73—74].

Про лояльність Г. Галагана до російського царя й відмову навіть від культурницької української праці після Емського указу 1876 р. свідчить також специфічний інтерес цього діяча до Галичини, якою він переймався протягом усього свого життя, хоча й дізнався про цю частину етнічної української території досить пізно, коли йому виповнилося вже 30 років. За свідченням А. Степовича, він давав гроші для освітніх установ у Галичині, посилав книжки до бібліотек, зокрема Перемиської, допомагав галичанам, що опинилися в російській Україні [див.: 17, 183—193]. Однак в інтересі Г. Галагана до Галичини завжди домінувала свідомість польських утисків, що їх зазнавали українські галичани, загалом же він лишався на позиціях слов'янофільства І. Аксакова й Ф. Чижова. Отже, можна з певністю говорити про його симпатії до галицьких москвофілів й участь у русифікації української Галичини. У невиразному ставленні Г. Галагана до Шевченка особистий страх сполучувався з лояльністю до імперії. З одного боку, він начебто шанував Шевченка, підтримував грошима журнал «Киевская старина», був головою Південно-західного відділу Російського географічного товариства в Києві, проте, з другого, ніколи не переходив межі лояльності до імператора й імперії.

Натомість листи Катерини Керстен (один із них було підписано видаваним іменем Кирхштейн) до її родича О. Марковича — чи не найяскравіший вияв малоросійського дискурсу в розумінні Шевченка. Зазначені листи долучено до справи про Кирило-Мефодіївське братство. Вони свідчать про те, що серед українських панночок, які, за спогадами О. Афанасьєва-Чужбинського, захоплювалися «Кобзарем» [16, 88], були й такі, що твердили про непристойність віршів Шевченка й доводили нікчемність малоросійської мови. Батько К. Керстен і батько кирило-мефодіївця О. Марковича були братами по материнській лінії. Сама Катерина, 1825 р. народження, жила в помісті Гайворонщина Золотоносського повіту Полтавської губернії. Після пожежі разом із батьком і молодшими братами й сестрами, якими опікувалася по смерті матері, переїхала до села Павловщина, де мешкала в чужому домі. Панночка отримала домашнє виховання, її навчала мати [див.: 10, 31; 5, 120]. Листи свідчать про те, що переважно в середовищі зрусифікованого українського дворянства думка про самостійне існування України й української мови (Малоросії та малоросійської мови в тодішньому слововжитку) була неприйнятною. Збереглося три листи К. Керстен до О. Марковича, написані в жовтні—грудні 1846 р. з Гайворонщини. Що ж послужило поштовхом до цього листування, крім родинних справ? Уже в першому листі від 22, 31 жовтня 1846 р. К. Керстен інформує брата про те, що читала статтю Я. Коллара про літературну взаємність між слов'янськими племенами й наріччями, (опублікована в 1 і 2 номерах журналу «Отечественные записки» за 1840 р.). Вочевидь, саме О. Маркович порадив їй цю лектуру. Авторка листа висловлює свою згоду з Я. Колларом, котрий виокремив чотири повноформатні слов'янські мови: російську, польську, іллірійську й чехо-словацьку. Вона також дивується з того, як можна твердити про незалежність малоросійського піднаріччя — складника російської мови. Чудово знаючи, що її брат якраз і дотримується думки про окремішність української мови, іронізує над «мечтателями» (до них залічує й Шевченка), котрі хочуть із «поднаречия сделать язык». На її думку, «их усилие смешно и не ведет ни к чему дельному!» [10, 42; 5, 103]. Стаття Я. Коллара послужила поштовхом до роздумів про майбутнє української (малоросійської) мови в листуванні між О. Марковичем і його сестрою. Хоча ми й не маємо епістол самого О. Марковича, однак листи його сестри свідчать про кардинальну незгоду кореспондентів у мовному питанні. Прикметно, що К. Керстен не змогла обійти увагою й творчості Шевченка. Вона зазначила, що деякі поети — «из грубой непросвещенной черни [и, вни]мая Коллару, воображают, что действуют истинно в духе славянизма, сравнивая в своих стихах императрицу с стрекозою и любят в прошлом самодовольствии своими островами» [10, 42; 5, 103]. Звичайно, це був натяк на поему «Сон», яка кружляла в ті часи у списках. Вочевидь, саме О. Маркович і переслав копію твору сестрі рани-

ше. Однак К. Керстен виявилася неспроможною оцінити ці вірші. Вона дивується, як освічені люди, що мають естетичне чуття, натякаючи цим на самого О. Марковича, можуть захоплюватися такими «безвкусними», «уродливими», «антиязящними произведениями». К. Керстен, звісна річ, була наділена гострим розумом, бо в цьому ж листі, наче попереджаючи брата про небезпеку, пише про невизначні поголоски, які доходять до Гайворонщини, що в Київському університеті був якийсь бунт і що трьох чи чотирьох студентів запроторили до фортеці. Згідно з поголосками, Шевченко теж опинився в ув'язненні, тому вона просить брата написати, чи правда це. Складно сказати, чи дійсно такі поголоски були. Я схилиюся до думки, що К. Керстен сама вигадала цю історію як попередження О. Марковичу, якого любила. Недаремно писала листи графові О. Орлову вже в часі висилки О. Марковича, прохаючи йому дозволу виїхати з метою поліпшити здоров'я до Одеси. Зрештою її прохання було задоволене, О. Марковичеві дозволили повернутися в Україну. К. Керстен узяла брата на поруки [див.: 5, 149]. Звичайно, ця особа усвідомлювала, які небезпечні думки її родича, але благополуччя родини було для неї не менш важливим за почуття до російського царя.

Цікаво, що О. Маркович надіслав сестрі також «Повість про український народ» П. Куліша, яка щойно вийшла друком. К. Керстен не тільки дякувала за книжку, а й запевнила свого адресата, що охоче прочитає її, щоби зрозуміти «стремления и интересы образованных малороссов». І цю думку підтверджує другий її лист, від 25 листопада 1846 р., в якому, уже визнаючи начебто середнє місце малоросійського нарiччя, тобто трактуючи його як мову-посередницю між схiдними i захiдними слов'янськими мовами, вона все ж уперто твердить, що й iз цього не випливає, наче малоросiйською мовою можна писати все: i лист, i вчену дисертацiю. У другому листi вона знову згадує Шевченка, вочевидь, вiдповiдаючи на закиди брата щодо її брутального окреслення поетової творчостi в попередньому посланнi. Цього разу вона вже оминає слово «чернь», формулюючи популярну тезу про те, що Шевченко пише українською мовою лише «по необходимости, потому что не силен в русском» [10, 44; 5, 101]. Другий лист брата, мабуть, вивiв К. Керстен iз рiвноваги. Вона емоцiйно (зi знаком оклику, пiдсиленем вигуком «а!») пише про те, що не спроможна зрозумiти брата, удаючись до ущипливого сарказму: «Отступаю перед громадною личностью и чувствую, что моему тупоумию никогда не понять твою гениальность и глубокомыслие!» [10, 42; 5, 101]. Щоправда, у кiнцi листа Катерина все ж визнає потребу толерантного ставлення до думки iнших. Нарештi третiй лист вiд 15 грудня 1846 р. можна вважати своєрiдним символом вiри малоросiйства:

Я люблю Україну, потому что выросла в ней и связана с нею святыми воспоминаниями; люблю ее быт, потому что в нем есть много поэзии; люблю ее наречие, *ja gon du peuple* (народну говірку (франц.). — *P. X.*), к которому из детства прислушалось мое ухо; люблю ее грустные, глубоко музыкальные песни, от которых веет чем-то обаятельно родным моему сердцу; но эта любовь к Малороссии не ослепляет меня до такой степени, чтоб я могла назвать ее прошлую, случайную, эфемерную жизнь жизнью самостоятельную [10, 45; 5, 100].

Листи К. Керстен у доповіді III відділення Миколі I було окреслено так: «весьма замечательны по уму ее, правильности суждений и истинно русскому патриотизму» [5, 108]. За думки, висловлені у своїх листах: про нікчемність малоросійської мови, непристойність віршів Шевченка й любов до отечества, панночка з Гайворонщини отримала не тільки похвали від Миколи I, а й 1000 крб. премії та допомогу в улаштуванні братів до Петербурзького кадетського корпусу й нарешті пом'якшення долі самого О. Марковича. Випадок К. Керстен можна кваліфікувати як архетипний вияв нерозуміння Шевченка в середовищі малоросійського дворянства, котре змиралося з думкою про безперспективність української мови й непридатність України до самостійного життя.

Якщо К. Керстен писала у приватних листах відверто, то малоросійська професура завуальовувала свої тези, наголошуючи винятковона простонародності творів Шевченка, їхній етнографічній цінності. Оскільки професори висловлювалися в публічній полеміці з приводу українофільства чи української мови, то й спиралися тільки на легальні поезії Шевченка, які й творять образ простонародного поета. Водночас намагалися довести, що Шевченко й українофільство, котре обстоювало окремішність української мови й культури, суперечать одне одному. Чи не найбільше зрощенню української національності з російською сприяла теорія спільної для росіян і українців великоросійської літератури, що її вже в 1840-х роках підтримував М. Максимович, а в пізніші часи — і М. Костомаров, згодом і М. Драгоманов. Теоретично російська література (простонародна) проголошувалася рівноправною з українською, насправді ж ставилася вище за неї, бо була синонімом великоросійської. Унаслідок цієї теорії з'явилася теза про українське письменство як літературу для домашнього вжитку, коли цією мовою не було потреби перекладати твори світової класики, бо ж існували вже російські переклади. Такий погляд поділяв М. Костомаров у 1880-х роках, уважаючи, що П. Куліш даремно перекладає Шекспіра українською, оскільки кожний освічений малорос може прочитати ці п'єси російською мовою, яка і є культурною мовою всього південно-руського краю [див.: 8, 222]. У статті 1882 р. «Задачи украинофильства» М. Костомаров також твердив, що ще не настав час перекладати українською Шекспіра, Байрона, Андерсена, Міцкевича, різко негативно оцінивши так зване кування слів,

тобто пошук українських відповідників для нових понять [див.: 7, 565]. Історик уважав: якщо українська мова має загинути, то так тому й бути, але без зовнішнього тиску. Російські інтелігенти (на відміну від поляків), особливо в середині XIX ст., не відкидали українську культуру за визначенням і давали українцям вільний доступ до власної, трактуючи їх як рівних. Наприклад, Шевченко одночасно належав і до української, і до великоросійської культур. М. Скугар-Скваровський, що навчався в Дерптському ветеринарному інституті, згадував, що в цьому навчальному закладі з метою русифікації було відкрито кафедру історії російської літератури. Її займав письменник і видавець П. Висковатов, що підтримував український рух у Дерпті. Українське письменство, зокрема Шевченко, посідали в його лекціях не останнє місце, бо професор «викладав власне історію революційної літератури» [15, 310]. Екзаменаційна тема мемуариста називалася «Шевченко как поэт народный» [15, 310], тобто не виходила за межі малоросійського дискурсу в потрактуванні мистця. Аналогічно й творчість П. Куліша старше покоління російських літературознавців не відокремлювало від російського письменства, тим паче що частину своїх творів цей автор писав російською. Наприклад, Д. Дорошенко згадував, що професор Шляпкін, який викладав літературу в Петербурзькому університеті вже на початку XX ст., довідавшись, що Д. Дорошенко спеціально вивчав творчість П. Куліша, не тільки пропонував студентові доречні запитання, бо орієнтувався в доробку цього письменника, а й поставив йому непогану оцінку [див.: 2, 47]. Показовим у плані малоросійської свідомості був виступ М. Рігельмана 1875 р. в дискусії про українофільство. Він пояснив, чому освічені класи Малоросії, зокрема люди пера, уважали себе громадянами Росії, рівноправними з москвичами й петербуржцями. Російська мова давала їм рівні права, з нею вони почувалися своїми в російській словесності й науці. За висловом цього дописувача, саме завдяки такій відкритості російської культури малоросіянам і на думку не спадало «выставляют себя какою-то особою национальною корпорацией» [12, 838]. М. Рігельман, онук автора «Літописної оповіді про Малу Росію», хоча й був особисто знайомий із Шевченком, цінував його талант і допомагав після звільнення із заслання, однак відкидав українофільство, називаючи українофілів ворогами «истинных русских». Намагаючись показати українофільство рухом без традиції, писав:

Как вы смеете после этого зачислять в ваши ряды таких людей, как Гоголь, Максимович, Метлинский, Квитка, Котляревский, людей очень не равных по таланту, но схожих в том, что любовь их к своей родине и языку нисколько не мешала им быть истинно Русскими, любить искренно общее отечество и ставить общее выше частного! Шевченко и другие истинно художественные таланты не принадлежат вашим рядам [12, 844].

З поглядами М. Рігельмана співзвучні й погляди Т. Флоринського. Останній згадав Шевченка принагідно¹, у зв'язку з проблемою української мови, яку не вважав окремою й самостійною. Професор Київського університету твердив, що «малоруському наречію» вже 100 років, ним написана так звана обласна література, що виникла ще наприкінці XVIII ст., а в другій половині XIX ст. її було перенесено до Галичини. Водночас учений намагався довести антинаукову тезу, наче в Галичині й українська мова, й українська література розвиваються в іншому напрямку, тому вони з малоросійською не пов'язані. На його думку, малоросійська

література представляет одно большое дарование в лице поэта Шевченка, несколько более или менее видных писателей-беллетристов и драматургов (каковы, например, Котляревский, Гулак-Артемовский, Квитка, Кулиш, Костомаров, Марко Вовчок, Франко, Кропивницкий и др.) и значительное число посредственных и даже бездарных деятелей в разных областях письменности [20, 53].

Т. Флоринський різко відділив найновішу літературу українською мовою від колишньої, називаючи літературні сили Галичини не письменниками й не поетами,

а просто политическими солдатами, которые получили приказание: сочинять литературу, писать вирши по заказу, на срок, на фунты. Вот и сыплются, как из рога изобилия, безграмотные литературные «произведения», а в каждом из них «ненька Украина» и «клятый москаль» <...>. Ни малейшего следа таланта или вдохновения, ни смутного понятия о литературной форме и эстетике не проявляют эти «малые Тарасики», как остроумно назвал их Драгоманов [20, 107—108].

Т. Флоринський, як і М. Рігельман, повторив тезу про те, що Шевченко доступний усім освіченим росіянам. Водночас професор уважав, що поет, «к сожалению, не имел большого влияния на последующих, особенно новейших малорусских писателей, они не следуют своему великому учителю, а в своем литературном творчестве шли и идут особой дорогой» [20, 116]. Як і М. Рігельман, професор-славіст уважав за необхідне відділити Шевченка від української мови й літератури, хоча без поета ані мова українська, ані українська література не мали б жодної перспективи. І вони, звичайно, це розуміли. Прикметно, що В. Науменко у відгуку на працю Т. Флоринського [див.: 11] не заторкнув постаті Шевченка, хоча саме потрактування поета як того, хто не належить українофілам, указувало на фальшивість і неприродність тези про українську мову й літературу без Шевченка, яку обстоювали і М. Рігельман, і Т. Флоринський.

Варто звернутися й до записки 1874 р. про українофільство таємного інформатора III відділення. Невідомий, найімовірніше, М. Юзефович, повідомляв:

¹ Не беремо до уваги пізнішу працю Т. Флоринського «Славінофільство Т. Г. Шевченка» (1906).

В период времени, предшествовавший мятежу 1863 года, в пределах Югозападного края образовалась партия, известная под названием украинофилов, в основание которой вошли некоторые неприязненные Правительству элементы, подготовленные гораздо прежде, а именно в половине 40-х годов, когда сочинения Шевченки и других Малороссийских писателей перечитывались и затверживались на память приверженцами Малороссийской старины и местною молодежью [13, 67—68].

Він твердив, що одні мріяли за Б. Залеським, С. Гошинським і Т. Падурою про українську республіку під гегемонією Речі Посполитої; інша ж партія мала на меті вільну й незалежну Малоросію у формі республіки з гетьманом на чолі «в союзе с Росією и свободной Галицією, наподобие Северо-Американских Штатов» [13, 68]. У записці згадано й ефемерну політичну діяльність Київської громади з голосними маніфестаціями під час похорону Шевченка. У записці 1875 р. під назвою «О так называемом украинофильском движении», автором якої був М. Юзефович, передісторію українофільства схарактеризовано так:

Почти одновременно с Кулишом явился поэт Шевченко, замечательный самородок-художник, вышедший из крепостного крестьянства, а потом озлобленный против крепостного права и сделавшийся певцом мужицкой воли. Но он стоял сам по себе, особняком от украинофильской затеи, хотя и служил подспорьем как возбуждательное средство. Кулиш с приобретенными сторонниками пользовался им, а после смерти они подняли его на пьедестал народного кумира <...>. Но несмотря на все это, простой народ остался совершенно равнодушен к его могиле, и чуть не забыл уже о ней [13, 376].

М. Юзефович розумів значення Шевченка для українського руху, уважав його предтечею українофільства, однак умерлий поет становив для нього менший інтерес порівняно із живими українофілами, особливо П. Чубинським і М. Драгомановим. Записка М. Юзефовича про українофільський рух послужила поштовхом до Емського указу 1876 р. Водночас шеф жандармів Потапов у своїй записці про неблагонадійних зазначав, що в Новоград-Волинському повіті Волинської губернії серед учнів сільських шкіл Райківської волості особливої популярності набули дозволені цензурою твори Шевченка, Савицького, Горбунова й Комарова [див.: 13, 208]. Як бачимо, у цьому контексті вірші Шевченка сусідять із російськомовними творами чернігівця А. Савицького, оповіданнями російського письменника І. Горбунова й етнографічними матеріалами М. Комарова; саме ж донесення має на меті дискредитувати перекладача «Тараса Бульби» М. Лободовського, котрий роздавав зазначені книжки, отримані від Косача, селянам. Однак значення Шевченка для українського руху імперські управлінці все ж не скидали з рахунку й у 1880-ті роки. Наприклад, у Таємному наказі Головного управління друку № 867 від 25 лютого 1881 р., коли цей орган очолював М. Абаза, сказано таке:

В последнее время в некоторых органах периодической печати с настойчивостью проводится мысль о совершенной отмене высочайшего повеления от 18/30 мая 1876 г., причем заявляется также о необходимости разрешить в малороссийских губерниях церковную проповедь и первоначальное преподавание в народных школах на малорусском наречии. К этому в настоящее время присоединяется и довольно сильная агитация в пользу чествования памяти поэта Шевченка. <...> правительство, предполагая сделать некоторые облегчения в употреблении малорусского наречия, не находит возможным однако отменить все меры, принятые в 1876 году против развития украинофильства [13, 178—179].

Розглянути випадки сприйняття Шевченка можна загалом кваліфікувати як малоросійський дискурс, що має цілий спектр: від амбівалентного ставлення (як у П. Селецького), спроби поєднати повагу до мистця з лояльністю до російського імператора й імперії (у Г. Галагана), гостро негативного і зневажливого (у К. Керстен) до спроб відокремити Шевченка від українофільства, української мови й літератури, як це бачимо на прикладі М. Рігельмана й Т. Флоринського. У донесенні М. Юзефовича про поета йдеться як про предтечу українофільства, що становить загрозу для Російської імперії. Присутність імені Шевченка в донесеннях до III відділення свідчить, що ім'я поета, як і питання української мови чи освіти, російські імперські структури традиційно переносили в політичну площину. В умовах заборон української мови й культури малоросійський дискурс сприйняття Шевченка неунікнено політизувався, ототожнюючись із імперським.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* Наш «земляк» Іван Кулжинський, волонтер малоросійства (Крізь призму Гоголевої оцінки) // *Сучасність*. 1994. № 5. С. 113—122.
2. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901—1914). Вінніпег, Манітоба: Видавнича спілка «Тризуб», 1949. 168 с.
3. *Записки Петра Дмитриевича Селецкого.* Часть первая. 1821—1846 год // *Киевская старина*. 1884. Т. IX. № 8. С. 609—626. *Цитуючи це джерело, зберігаємо правопис оригіналу.*
4. *Зеров М.* Шевченко і Аскоченський // *Зеров М.* Українське письменство. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 797—808.
5. *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / упор. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко.* Київ: Наук. думка, 1990. Т. 3. 434 с.
6. *Козаченко А.* До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. «Діло поміщиків Закревських» // *За сто літ*. 1928. Кн. 2. С. 103—106.
7. *Костомаров Н.* Задачи украинофильства [1882] // *Костомаров Н.* Русские инородцы: исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1996. С. 554—568.
8. *Костомаров Н. П. А.* Кулиш и его последняя литературная деятельность // *Киевская старина*. 1883. Т. V. № 1. С. 221—235.
9. *Материалы для биографии Г. П. Галагана* // *Киевская старина*. 1898. Т. LXII. № 7—9. С. 189—224. *Цитуючи це джерело, зберігаємо правопис оригіналу.*
10. *Міжковський В.* Опанас Маркович у Кирило-Мефодіївському братстві // *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. 20—46.

11. Науменко В. Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи // Киевская старина. 1900. Т. LXVIII. № 1. С. 125—155.
12. [Ригельман Н.] Современное Укранофильство // Русский вестник. 1875. Т. 115. № 1—2. С. 818—848.
13. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків—Київ: ДВУ, 1930. 416 с.
14. Самоненко Ф. Епізоди з життя Шевченкового П. І. Мартоса // Мартос П. І. Епізоди з життя Шевченкового. Харків; Київ: Державне видавництво «Література і мистецтво», 1931. С. 5—12.
15. Скугар-Скварський М. До історії українського руху (в українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті) // За сто літ. 1929. Кн. 4. С. 310—312.
16. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. Є. Шубравського. Київ: Дніпро, 1982. 547 с.
17. Степович А. До київо-галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г. П. Галагана) // За сто літ. 1930. Кн. 5. С. 183—193.
18. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Київ: Наукова думка, 1966. 492 с.
19. Филипович П. Соціальне обличчя українського читача // Життя і революція. 1930. № 1. С. 155—172.
20. Флоринский Т. проф. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм. Санкт-Петербург: Типографія А. С. Суворина, 1900. 164 с.
21. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003.

Отримано 4 червня 2020 року

REFERENCES

1. Barabash, Yu. (1994). Nash “zemliak” Ivan Kulzhynskiy, volonter malorosiistva (Kriz pryzmu Hoholevoi otsinky). *Suchasnist*, 5, pp. 113-122. [in Ukrainian]
2. Doroshenko, D. (1949). *Moi spomyny pro davnie mynule (1901—1914)*. Winnipeg, Manitoba: Vydavnycha spilka “Tryzub”. [in Ukrainian]
3. Zapiski Petra Dmitriyevicha Seletskogo. Chast pervaya. 1821—1846 god. (1884). *Kievskaya starina*, IX, 9, pp. 609-626. [in Russian]
4. Zerov, M. (2003). Shevchenko i Askochenskyi. In Zerov, M. *Ukrainske pyshmenstvo*, pp. 797-808. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”. [in Ukrainian]
5. Butych, M., Hlyz, I., Franko, O. (Eds.). (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo* (Vol. 1-3; Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
6. Kozachenko, A. (1928). Do istorii liberalnoho rukhu 40-kh rr. na Ukraini. “Dilo pomishchykiv Zakrevskykh”. *Za sto lit*, 2, pp. 103-106. [in Ukrainian]
7. Kostomarov, N. (1996). Zadachi ukrainofilstva. In Kostomarov, N. *Russkiye inorodtsy: istoricheskiye monografii i issledovaniya*, pp. 554-568. Moscow: Charli. [in Russian]
8. Kostomarov, N. (1883). P. A. Kulish i ego poslednyaya literaturnaya deyatelnost. *Kievskaya starina*, V, 1, pp. 221-235. [in Russian]
9. Materialy dlya biografii G. P. Galagana. (1898). *Kievskaya starina*, LXII, 7-8, pp. 189-224. [in Russian]
10. Miiakovskiy, V. (1927). Opanas Markovych u Kyrylo-Mefodiivskomu bratstvi. *Za sto lit*, 1, pp. 20-46. [in Ukrainian]
11. Naumenko, V. (1900). Reshen li prof. T. D. Florinskim vopros o knizhnoy malorusskoy rechi. *Kievskaya starina*, LXVIII, 1, pp. 125-155. [in Russian]
12. [Ryhelman, N.] (1875). Sovremennoye Ukrainofilstvo. *Russkiy vestnik*, 115, 1-2, pp. 818-848. [in Russian]
13. Savchenko, F. (1930). *Zaborona ukrainstva 1876 r.* Kharkiv—Kyiv: DVU. [in Ukrainian]
14. Samonenko, F. (1931). Preface. In P. I. Martos. *Epizody z zhyttia Shevchenkovoho*, pp. 5-12. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo “Literatura i mystetstvo”. [in Ukrainian]
15. Skuhar-Skvarskiy, M. (1929). Do istorii ukrainskoho rukhu (v ukrainskomu hurtku studentiv-veterynariv u Derpti). *Za sto lit*, 4, pp. 310-312. [in Ukrainian]

16. Borodin, V., Pavliuk, M. (Eds.) (1982). *Spohady pro Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian]
17. Stepovych, A. (1930). Do kyivo-halytskykh zviazkiv pochatku 1870-kh rokov (Z shchodennykiv H. P. Halahana). *Za sto lit*, 5, pp. 183-193. [in Ukrainian]
18. Sarana, F. (Ed.) (1966). *T. H. Shevchenko v epistoliarii viddilu rukopysiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
19. Fylypovych, P. (1930). Sotsialne oblychchia ukrainskoho chytacha. *Zhyttia i revoliutsiia*, 1, pp. 155-172. [in Ukrainian]
20. Florinskij T., prof. (1900). *Malorusskij yazyk i "ukrains'ko-rus'kij" literaturnyj separatizm*. Saint Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina. [in Russian]
21. Shevchenko, T. (2003). *Zibrannia tvoriv* (Vol. 1-6). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Received 4 June 2020

Roxana Kharchuk, PhD, docent
Shevchenko Institute of literature,
4 M. Hrushevskoho st., Kyiv, 01001
e-mail: roxana-b@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1039-1319>

SHEVCHENKO IN PERCEPTION OF 'LITTLE RUSSIAN' ENVIRONMENT OF THE 19TH CENTURY

The paper deals with the perception of Shevchenko's works in the 'Little Russian' environment of the 19th century. The interpretations within this social group may be defined as profane because its representatives treated Shevchenko exclusively in the limits of ethnography and as a poet of the common people, while his artistic, national, and political significance was obscured. The author refers to private, public, and secret documents. These are P. Seletskiy's memoirs; P. Galagan's journal; the correspondence of K. Kersten with her cousin, member of Cyril and Methodius Brotherhood O. Markovych; M. Rigelman's polemical paper on Ukrainophilism; T. Florynskyi's work on Ukrainian language and Ukrainian literary separatism; the notes on the Ukrainophile movement by M. Yuzefovych. The following spectrum of 'Little Russian' discourse regarding Shevchenko has been defined: ambivalent attitude (P. Seletskiy); an attempt to combine respect for Shevchenko with loyalty to the Russian emperor and empire (H. Galagan); strictly negative and arrogant attitude (K. Kersten); attempts to separate Shevchenko from Ukrainophilism, Ukrainian language and literature (M. Rigelman and T. Florynskyi), understanding of Shevchenko as a creator of Ukrainophilism (M. Yuzefovych). The presence of the poet's name in reports to the 3rd Department indicates that apprehending Ukrainian separatism, the Russian imperial structures traditionally treated Shevchenko at the political level, just like issues of the Ukrainian language, culture or education. In the context of prohibitions concerning Ukrainian language and culture, the 'Little Russian' discourse of interpreting Shevchenko was inevitably politicized and became identified with the imperial one.

Keywords: *spectrum of perception, Little Russia environment, Ukrainophilism, correspondence, memoirs, journal, report, discussion.*